

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ “СВЕТИ КЛИМЕНТ
ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология”

Пламен Тенев Минчев

АВТОРЕФЕРАТ

НА

ДИСЕРТАЦИЯ

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“
по професионално направление 05.02.18 / 3.2.Психология
(Социална психология)

ИДЕЯТА ЗА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР
В МЕЖДУКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ

Докторант:

Пламен Минчев

Научен ръководител:

проф. дпсн. Людмил Георгиев

София, 2018 г.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „Социална, трудова и педагогическа психология” към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски” и насочен за защита пред научно жури по Психология (Социална психология). Публичната защита на дисертацията ще се състои на открито заседание на 9.05.2018 от 13 часа в аудитория 63 на Софийския университет „Св. Климент Охридски”.

Пълният обем на дисертацията е 567 страници, от които заглавната страница, съдържанието, библиографията и приложенията са 327 страници. Дисертацията се състои от увод и 4 глави, в последната от които е включено заключението; библиография и приложения (Интерпретативния въпросник и отговорите на 16 изследвани, както и 4 подробни анализа на ИЛ). Използваната литература включва 174 заглавия, от които 92 на български език, 65 на английски и 17 интернет ресурси.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

Увод	4
ПЪРВА ГЛАВА. СОЦИАЛЕН ХАРАКТЕР	7
1.История на концепцията за социалния характер	7
2.Психологически, социални и лични предпоставки при Ерих Фром за развитие на концепцията за социалния характер	9
3.Теорията за социалния характер	13
3.1.Социално-психологическата функция на религията и връзката между социален характер и религия	18
3.2.Семейството като „агент” на обществото в предаването на основните черти на социалния характер	23
3.3.Пример за анализ на семейна структура	25
4.Определение и аспекти на социалния характер	28
5.Характерологията на Ерих Фром	32
5.1.Характерологията на Зигмунд Фройд като основа на характерологията на Ерих Фром	32
5.2. Характерологията на Ерих Фром	33
5.3.Връзка между социален и индивидуален характер	52
5.4.Социален характер и фаза на изместване	52
5.5.Теорията на Ерих Фром за любовта като основа за анализ на различните типове характер	54

6.Социалният характер в българската психологическа литература	56
ВТОРА ГЛАВА. СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПОРТРЕТ НА БЪЛГАРСКИЯ И ТУРСКИЯ ЕТНОСИ	62
1.Социално-психологическа картина на българското население	63
1.1.История на формирането на българския социален характер	63
1.2.Анализ на семейната структура на българите в исторически план	68
1.3.Структура на българското образование	70
2.Социално-психологическа характеристика на турското население в България	76
2.1.Демографско развитие и социална структура на турското население в България	80
2.2.Религиозна структура	87
2.3.Културен живот и език	88
2.4.Образование	89
2.5.Социален бит	92
2.6.Турското семейство	94
3.Изследвания на отношенията между българи и турци	95
3.1.Изследвания на стереотипите на българи и турци едни към други	95
3.2.Антропологическо изследване на няколко села с турско или предимно турско население	101

4.Съвместният начин на живот като основа за формирането на общ социален характер	104
ТРЕТА ГЛАВА. ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР	110
1.Непсиходинамични изследвания на концепцията за социалния характер	110
2.Психодинамични изследвания на концепцията за социалния характер	117
2.1.Изследване на социалния характер чрез детските игри в мексиканско село	117
2.2.Изследване на социалния характер в организациите	122
2.3.Изследване на характера на селяните в едно мексиканско село	136
2.4.Изследване на биофилията и некрофилията в американското общество	139
2.5.Мексиканско изследване на социалния характер на жените в две села	142
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР ПРИ УЧИТЕЛИ – БЪЛГАРИ И ТУРЦИ	148
1.Дизайн на изследването	148
1.1.Цел на изследването	148
1.2.Задачи на изследването	148
1.3.Обект на изследването	148
1.4.Предмет на изследването	149

1.5.Методология на изследването	149
1.6.Изследователски инструментариум	155
1.7.Хипотези	163
2.Етапи на провеждане на изследването	164
3.Пилотно изследване	165
4.Резултати и анализ	167
4.1.Хипотеза №1 Учителите ще имат по-скоро авторитарен характер, отколкото някакъв друг	167
4.2.Хипотеза №2 Предполагаме, че учителите-турци ще имат традиционно авторитарен характер	213
4.3. Хипотеза № 3: Няма различия в изразяването на любов в семейството при българи и турци	219
4.4. Хипотеза №4 Учителите, предвид професионалната си квалификация за работа с деца, ще имат висока самооценка като родители	225
4.4.1. Хипотеза 4.1 Изследваните лица няма да имат вяра в своите деца	232
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	238
ЛИТЕРАТУРА	244

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1.1 Актуалност на изследваната проблематика

В днешното съвремие въпросът за изследване на големите групи отново придобива голямо значение. Въпреки че темата за индивида, индивидуализма и индивидуалните преживявания не губи своята сила, днешната глобализация ни кара все повече да се обръщаме към проблематиката, свързана с изучаването на поведението на големите маси – множеството революции в последните години, придвижванията на големи групи хора, бягащи от военни конфликти, пораждат проблеми. Проблемите, които са свързани с това, не са само в страните, към които тези групи се придвижват, но са и проблеми на тези групи. Те се отнасят до тяхното приемане, до тяхното оцеляване, откъснати от дом и родина. Отново става актуален въпросът за малцинствата, за тяхната интеграция или пък неспособност за интеграция. Заплахата от терористични актове кара населението на приемащите имигрантите страни да се страхува от тях. Проблемът за малцинствата обаче винаги е бил важен, дори и вътре в самите страни. В политиката на българската държава през периода 1945-1990 г. се обръща сериозно внимание на проблема за малцинствата. Това обаче не довежда до разрешаване му, напротив задълбочава го, както може да се види от богатата литература, посветена на Възродителния процес. Изследването на социалния характер на групите вътре в

едно общество може да предложи важни прозрения за начина по който една идея или идеология се превръща в черта на характера, която мотивира хората да действат, да изясни по-добре от какви хора се нуждае дадено общество, за да продължи своето съществуване и какво обществото дава и отнема съответно на своите членове в процеса на запазване на своето съществуване. Настоящата дисертация се опитва да постави основите на отговора на тези фундаментални въпроси чрез изследване на специфична група от обществото – учителите, като същевременно се прави опит да се изясни и как културните специфики оставят своя отпечатък върху характера на човека.

Настоящата дисертация е опит да се предложи един различен поглед към проблема за големите групи. Що се отнася до малцинствата може да се каже, че те имат свои културни особености, традиции, вярвания, които определят поведението на техните членове в даден социален контекст. Различното, върху което се акцентира тук е, че контекстът е също толкова важен, колкото и гореизброените особености. Предложеният в дисертацията анализ се основава на идеята, че онова, което определя и мотивира човешките действия, е характерът на човека.

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да се установи какви са типовете социален характер при учители от български и турски произход

и да се направи сравнителен анализ на разликите и приликите в социалните им характери.

ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Бяха диференцирани следните задачи на изследването:

1. Да се проведат психодинамични интервюта с учители – българи и турци.
2. Да се анализира поотделно всяко от интервютата.
3. Да се разкрие социално-психологическият тип характер на изследваните лица.
4. Да се направи сравнителен анализ на типовете характер по пол и етнос

МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Представеното изследване има характер на психодиагностично проучване. То си поставя за цел чрез научни методи да определи социалния характер на изследваната група, да разкрие историческите корени на неговото образование, неговите особености, взаимовръзката между характера на човека и поведението му в ежедневието и професионалния му живот. В първите три глави са разгледани теоретичните аспекти на социалния характер. Направено е теоретично-аналитично проучване на научната литература по проблематиката, описани са различни изследвания на социалния характер, осъществени чрез различни методологии. Направено е описание на точните стъпки, по които се осъществява провеждането на психодинамично интервю с изследваните лица и основните

теоретични принципи за анализ на информацията, получена при интервюто.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД

В увода е обоснована актуалността на поставения проблем и се дефинира целта на дисертационния труд. Изяснява се как настоящото изследване има научно-приложен принос. Изяснено е защо изследваната група се състои именно от учители и как образователната система е една от същностните системи на обществото.

ПЪРВА ГЛАВА. СОЦИАЛЕН ХАРАКТЕР

В първата точка е разгледана историята на понятието „социален характер”, първите изследователи, които се опитват да изследват тази концепция и смисъла и значението, което Ерих Фром влага в нея. Разгледано е зараждането на изследването на социалния характер още при Вилхелм Райх и специфичната група на фройдомарксистите, от които Фром е част. Спомената е класификацията на социалните характери на Давид Ризман. Ризман описва три типа характер на обществото в САЩ – традиционен характер (traditional character), насочен към другите (other-directed) и вътрешно насочен (inner-directed). (Merrill, 1955, p. 8) Вторият тип се припокрива с пазарната

ориентация на характера, която описва Е. Фром, а третият е близък до описанието на пуритана от страна на Макс Вебер.

Във втората точка са описани някои лични, психологически и социални предпоставки при Ерих Фром за посвещаване на изследването на социалния характер, както и за причините за специфичния поглед към обществото, който той си формира. В дисертацията си Фром разглежда живота в една еврейска диаспора, в която открива как живеещите в нея са запазили морала и колективния си начин на живот, въпреки силните влияния, идващи от чуждата култура, която ги заобикаля. Фром се позовава на Тората и Талмуда като източник на законите в диаспората, на писанията на Пророците като източник на духа и нагласите в общността, както и на обичай като Шабат, спазването на хранителен режим, молитви и други. За разлика от много други народи, в които външни институции поддържат хората заедно, в случая на евреите те нямат собствена държава, нито собствена църква като институция (Sahler, 1988b, p. 1). Използвайки терминологията на Вебер, Фром нарича Еврейският закон: „душата на историческото тяло”, а тя от своя страна се превръща в социално тяло. Той разбира Еврейският закон като система от правила, които действат като общи психични нагласи, служещи като „цимент” за спойка на евреите. Тези психични нагласи карат евреите в диаспората „да мислят, чувстват и действат по един и същи начин” (Sahler, 1988b, p. 2). Тази идея се явява предвестник на по-късната концепция за социалния характер.

Третата точка описва теорията на социалния характер. Теорията на Фром за социалния характер се основава на наблюдения и исторически анализ (Масcobу 1982, р. 70), както и на две изследвания на характера на работниците във Ваймарска Германия (Fromm, 1932/1984) и мексиканските селяни (Fromm & Масcobу, 1970). Отделно практически проверки на теорията са правени от Макоби с мениджъри (Масcobу, 1976), от Райнер Функ и колеги с учители (Funk, 1995) и от Соня Гохман и Салвадор Миян с майки с деца (Gojman & Millán, 2013). Въпросникът на Фром е вдъхновен от този на Зигфрид Кракауер (Krausauer, 1929). Разгледана е връзката между религия и социален характер, тъй като в психодинамичното интервю има въпроси, засягащи религията. Уточнено е как се предават на детето чертите на социалния характер чрез които обществото се стреми да оцелее. Това става посредством семейството, което действа като „агент” на обществото. Фром открива, че това става чрез възпитанието, тъй като самите родители като възпитатели притежават водещ социален характер и чрез самото възпитание го „предават” на децата си - не чрез методите, а чрез съдържанието, което имат те. Разгледан е пример за анализ на семейна структура, направен от Фром.

Четвъртата точка включва определение за социален характер, а именно: *представлява „ядрото на структурата на характера, свойствен за мнозинството представители на дадена култура, противоположно на индивидуалния характер, благодарение на който хората, принадлежащи към една и съща*

култура, се отличават един от друг” (курсивът е от оригинала) (Фром, 2004, с. 91). Уточнена е неговата функция, която е да оформя и канализира човешката енергия вътре в обществото с цел да се запази функционирането му.

В пета точка са разгледани теоретичните основи на характерологията на Фром и са описани различните типове социален характер. Според Фром човекът общува по два начина с външния свят – чрез асимилация и социализация. Асимилацията се отнася до начина, по който той се свързва със света, а това зависи от характера му. Социализацията се отнася до начина, по който човек се свързва с другите хора, а това може да стане чрез симбиотични отношения, отчуждение и разрушителност или чрез любов (Фром, 2005б, с. 123). Различните видове характер са продуктивен и четири непродуктивни: рецептивен, експлоататорски, скъпернически и пазарен. Описана е теорията на Фром за любовта, която по-нататък в изследването е използвана като база за анализ на интервютата.

В шестата точка са описани опитите на български автори да анализират концепцията за социалния характер, като е предложена критика на тези автори. Концепцията за социалния характер е коментирана за първи път в монографията на Стою Стоев „Човек, неопфройдизъм, марксизъм” от 1972

(Стоев, 1972), в която Фром е критикуван от марксистка гледна точка наред с американския социолог Ръобен Осбърн и философа Херберт Маркузе. По-нататък опити в България да обяснят една или друга от идеите на Фром са правени от различни автори като Траян Попкочев (Попкочев, 1995), Надя Матеева (Матеева, 2001), Камелия Ангелова (Ангелова, 2002), Нонка Богомилова (Богомилова, 2009). Съществуват и няколко по-големи трудове, които съдържат цели глави, посветени на идеите на Фром, като тези на Валери Рибаров (Рибаров, 2004) и Мария Вълкова (Вълкова, 2005), цялостни теоретични разработки като тази на Илия Стойков (Стойков, 2011), критика на понятието „социален характер” като част от изследване на Ирина Колева (Колева, 2012) и послеслов и предговор, написани към издадени на български език книги на Ерих Фром (вж. Жулева, 1995 и Лазарова, 2004).

ВТОРА ГЛАВА. СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПОРТРЕТ НА БЪЛГАРСКИЯ И ТУРСКИЯ ЕТНОС

В първата точка са разгледани историята на формирането на българския социален характер с особено ударение на най-близкия период този на комунистическото управление на страната, защото той най-силно влияе върху настоящия социален характер. Описани са някои специфични социални изменения като опитите за уравниловка на хората и загубата на отговорност по отношение на себе си и другите по време на комунистическото управление. Поставено е ударение и на описанието на структурата на българското образование в исторически план. Направен е анализ на семейната структура на българите в исторически план.

Във втората точка е направена социалнопсихологическа характеристика на турското население в България. Разгледано е неговото съществуване в исторически план от Освобождението до наши дни. Описана е демографската и социална структура на турското население в България, неговата религиозна структура, култура, език и социален бит. Дадена е кратко описание на турското семейство.

В третата точка са представени изследвания на отношенията между българи и турци и по-конкретно на стереотипите, които те имат едни за други. Представени за изследванията на Илона Томова (Томова, 1994), Михаил Иванов и Илона Томова (Иванов и Томова, 1994), Алексей Пампоров (Пампоров, 2011), както и антропологическото изследване на

Ивелина Кръстева, Илиян Илиев и Веска Стоянова (Кръстева, Илиев и Стоянова 1999)

Четвъртата точка представлява опит за обобщение на двете предходни глави и цели да покаже как съвместния начин на живот може да бъде основа за формиране на общ социален характер. В нея на базата на трудовете на Минчо Драганов, Есма Риза, Константин Петканов, Николай Генчев, Иван Хаджийски, Владимир Свинтила е направен анализ на общите черти, които споделят българите и турците в една специфична област, отнасяща се до живота им на село. Тази точка по-специално беше добавена по-късно, когато стана ясно, че изследваните лица-турци, които са от село показват черти на характера, които са близки до описаните черти на българския селянин от Константин Петканов, Минчо Драганов и Иван Хаджийски и други.

ТРЕТА ГЛАВА. ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР

В първата точка са разгледани непсиходинамични изследвания на социалния характер на Алън Грей (Grey, 1966), Домхоф (Domhoff, 1964), Лесин (Lessin, 1968), А. Алсофром (Alsofrom, 1972), Сурипад Пендзе (Pendse, 1978), Мънро и Сондърс (Sanders & Munro, 2000) и Сондърс (Sanders, 2001). По същество тези изследвания се основават на прилагането на въпросници с последващата статистическа обработка (факторен

анализ). Изследванията са основани по-скоро на поведенчески категории, отколкото на психодинамични.

Във втората точка са разгледани психодинамични изследвания на социалния характер. Сред тях са тези на М. Макоби, Н. Модiano и П. Ландер (Maccoby, Modiano & Lander, 1964), които изследват игрите в мексиканско село, на Майкъл Макоби (Maccoby, 1972a), Терзи и Макоби (Terzi & Maccoby, 1974), Макоби в организациите (Maccoby, 2012), на Макоби и Скъдър ” (Maccoby & Scudder, 2012). Поставено е особено ударение на изследването на Фром и Макоби на социалния характер в мексиканското село (Fromm & Maccoby, 1970b), чийто разработки и изводи са използвани при анализа в четвърта глава. Подробно са разгледани изследванията на Макоби на биофилията (Maccoby, 1969), изследванията на социалния характер на жените в две села на Соня Гохман и колеги (Gojman et al., 1977).

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИЯ ХАРАКТЕР ПРИ УЧИТЕЛИ БЪЛГАРИ И ТУРЦИ

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да се установи какви са типовете социален характер при учители от български и турски произход и да се направи сравнителен анализ на разликите и приликите в социалните им характери.

ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Бяха диференцирани следните задачи на изследването:

1. Да се проведат психодинамични интервюта с учители – българи и турци.
2. Да се анализира поотделно всяко от интервютата.
3. Да се разкрие социално-психологическият тип характер на изследваните лица.
4. Да се направи сравнителен анализ на типовете характер по пол и етнос

ОБЕКТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследвани са 16 учители – 8 българи и 8 турци. От тези 16 респондента 8 са жени и 8 са мъже, като са разпределени по равно по 4 мъже-българи и 4 мъже-турци и 4 жени-българки и 4 жени туркини.

ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Предметът на изследването е социалният характер на учителите-българи и български турци.

ХИПОТЕЗИ

1. Учителите ще имат по-скоро авторитарен характер, отколкото някакъв друг.
2. Предполагаме, че учителите-турци ще имат традиционно авторитарен характер.
3. Няма различия в изразяването на любов в семейството при българи и турци.

4. Учителите предвид професионалната си квалификация за работа с деца ще имат висока самооценка като родители.

4.1 . Изследваните лица няма да имат вяра в своите деца.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Основа на изследването се явява психоаналитично ориентираното интервю. Всеки психоаналитик при идването на нов клиент прави подобно интервю, за да се ориентира относно състоянието на клиента, какви са основните му мотивационни и движещи сили, каква е същността на неговата характерова структура. Освен това психоаналитикът се стреми да разбере несъзнаваното значение на фразите и думите, които употребява клиентът и чието „значение той не възнамерява да изрази или не осъзнава, че изразява” (Fromm & Maccoby 1970b, p. 28). Това винаги се прави на индивидуално ниво.

Методът за анализ на социалния характер прилича на този на индивидуалния характер, който психоаналитикът прави, но има и важни разлики между двата: „Използването на същия принцип за анализ на характеровата структура на социалната група изисква съответно изчерпателно познание за цялостната жизнена практика на тази група и, от своя страна, изисква анализ на фундаменталните икономически и социални условия вътре в тази жизнена практика. Същата роля, която индивидуалната жизнена история играе в анализа на индивида, е

играна от икономическата и социалната структура в анализа на характеровата структура на групата. Разбирането на жизнената практика на групата е, разбира се, далеч по-сложно и трудно занимание, отколкото разбирането на жизнената история на индивида. То предполага анализ на икономическата и социална структура на тази група. Познание за „средата“, тоест, определени манифестирани икономически и социални явления, но без анализа на динамичните решаващи условия е абсолютно неадекватно, точно както познанието за отделни икономически фактори, като изобилието или недостига на храна, плодородието или безплодието на почвата, техническото развитие и други. Разбирането на жизнената практика означава за нас анализ на динамиките на социалната структура” (Fromm 1932, p. 27-28). В това изследване всеки от респондентите е анализиран не сам по себе си, тоест на индивидуално ниво, а във връзка с неговата социална среда, от която той е неотделима част и без която всъщност той не може да бъде разбран напълно (Минчев, 2016).

Психодинамичното интервю се опира на идеята, че често хората не осъзнават истинската си мотивация и ценности. Чрез тази методика могат да се открият дълбоките убеждения на хората и съответно това, което те биха подкрепили в политически и социален план и това познание би помогнало за разрешаване на социални проблеми. (Maccoby et al. 1985, p. 6). Приложението на тази методика показва, че чрез нея хората могат да осъзнаят истинската си мотивация, а в изследванията си на организациите, Макоби открива, че тя допринася и за

„показване на потенциала на различните типове социален характер за подкрепа и принос за промяна при наличието на добро ръководство, което може да стимулира техния позитивен принос” (Massobu et al. 1985, p. 4). Той описва метода на изследване като „холистичен метод, комбиниращ човешко, антропологическо и социо-икономическо познание” (Massobu et al. 1985, p. 6). Този метод е динамичен и държи сметка за икономическите и историческите обстоятелства, които упражняват влияние върху човека. Според Макоби повечето социални теории имат вертикална диалектическа насоченост и разглеждат социалните класи и групи вътре в обществото по модела на прогресивност-регресивност, в термините на йерархията. Има групи, които са прогресивни и такива, които не са и една група става по-силна, а друга отслабва и маргинализира. Методът на изследване на социалния характер, като взема предвид тази вертикална диалектика, добавя и хоризонтална диалектика, тоест вътре в самата класа или група имаме интеракция на различни типове социален характер. Всеки социален характер, както вече бе посочено по-горе, има положителни и отрицателни черти и не може да се дава някакво категорично заключение относно това кой е по-прогресивен и кой не. Единствената мярка за оценяване на характера тук може да бъде наличието на продуктивност, което обаче наличие няма морално измерение в смисъла на традиционния морал. Опорната точка на анализа е холистичният принцип, чрез който се изучава социалния характер на дадения човек. За прилагането

му се „изисква петте сетива плюс дисциплинирана употреба на опит, въображение, интуиция и чувства, за да се достигне до интерпретации, които интегрират и дават значение на факти, които могат да изглеждат несвързани”. (Massoby et al. 1985, p. 18). Тази употреба Макоби нарича „дисциплинирана субективност” и тя се придобива чрез изследване на вече съществуващото знание и примери и чрез натрупване на опит под погледа на обучен специалист.

В подробния анализ (вж. за пример приложения 16-20) ще бъде анализиран всеки един отговор на всеки от респондентите, първо, сам по себе си (при условие, че не е просто клише) и второ, сумата от общите отговори, за да се достигне до динамичните тенденции в характера на респондента, които са най-релевантни за целта на нашето изследване. Тази интерпретация трябва да бъде допълнена с „разбиране на социалните, културните, организационните и икономическите сили към които човек трябва да се адаптира” (Massoby et al. 1985, p. 7).

Анализът на отговорите в психодинамичното интервю се основава на три главни принципа:

1. Мнението на респондента не се приема за даденост, а интервюиращият се опитва да разбере какъв е смисълът, който интервюираният влага в думите, които използва.

2. Основните рамки на мисленето на всеки един човек, са определени от обществото, в което живее и начинът, по който се изразява, също е частично определен, от една страна, от

богатството на самия език и характерните му изразни средства, а от друга - от личните особености на човека, който използва езика.

3.,„Мненията, поддържани в дадено време, са относително ненадеждни, ако обстоятелствата се променят драстично. Мнението само по себе си не е нищо друго, освен приемане на модела на мислене, споделян от обществото или от конкретна група” (Fromm & Массобу 1970b, p. 27).

В настоящото изследване са важни тези мнения на човека, които са израз на неговия характер, тоест основата им е в него. С други думи това мнение е убеждение, а не е просто някакво изразено мнение по даден въпрос, тоест е дълбоко свързано с емоциите и чувствата на човека. Например, в израза „циганска работа”, се крие не някакъв обикновен мисловен израз, а емоционален такъв, който е по-дълбоко свързан с човека, а и с цялото общество и с неговото отношение към циганите. Според Фром и Макоби именно тези „дълбоко вкоренени убеждения са, наистина, най-силната мотивация за действие след като възможностите за такова действие се появят. (Това важи за всяко убеждение, независимо дали е рационално или ирационално, добро или зло, правилно или грешно)” (Fromm & Массобу 1970b, p. 27).

Ограниченията на този метод са свързани с това, че интерпретацията може да бъде затруднена от клиширани отговори на въпросите. Това означава, че „много отговори кореспондират на културните модели на мислене в дадено

общество или социална класа. От тук, много отговори не изразяват емоционалната нагласа на индивидуалния респондент, а по-скоро идеологията на неговата група, която той е възприел”. Това не означава непременно, че изразеното мнение е невярно, а че не изразява най-дълбоките емоционалните нагласи на изследваното лице спрямо обекта на въпроса.

Преодоляването на това ограничение е насочено към познанията за клишетата и идеологическите мисли, които властват в даденото общество или група. Клише, съгласно определението, означава „фраза или мнение, което е прекалено използвано и издава липса на оригинална мисъл”¹. Клишетата имат свое естествено място в езика и нормална употреба, но когато става въпрос за психологически анализ, е важно да се познават тези клишета. Дори изказаното мнение да е клише, интервюиращият може да продължи да задава въпроси, за да си изясни какво точно има предвид изследваното лице. Популярни клишета в българската култура по отношение на двата пола например са: „Всички мъже са еднакви”, „Всички жени са еднакви”, „Нали ги знаете жените какви са...”, „Между мъж и жена не може да има приятелство”, ако говорим за етноси: „Българите са гостоприемни”, „Циганите крадат”, „На турците не можеш да имаш вяра” и други подобни. Споменатите тук клишета са дадени като пример, но с това далеч не се изчерпват

¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/clich%C3%A9>
Definition of CLICHÉ IN Merriam-Webster Dictionary

множеството клишета, които съществуват в българския език, а и целта не е те да бъдат описани. Идеята е, че клишетото често не изразява мнението на използващия го човек, а той го използва, защото това е социално приет начин той да се присъедини към средата, да стане конформен.

Не е желателно интервюиращият да използва клишетата, защото така могат да се скрият истинските прозрения, до които може да се достигне при анализа. Използването на клишетата от страна на интервюираните лица също има значение за анализа, защото може да даде информация за това какъв човек стои пред изследователя. Изследователят на социалния характер изхожда от позицията да разбере какво се крие зад клишетото. Дали човекът, който го използва вярва в него или не? Дали го използва, за да прикрие всъщност истинското си мнение по въпроса, защото иска да бъде социално желателен и не на последно място дали всъщност не прикрива някакъв конфликт в себе си? Например ако изследваното лице твърди, че „Всички майки са добри и обичат децата си” то това е едно клише, което може да означава много неща, като например, че изследваното лице въобще не смята, че майка му го е обичала и със задаването на въпроса би се почувствало застрашено (пред себе си или изследователя, или и пред двамата), ако каже истината, затова изказва клишетото. Тогаво клишетото действа като защита. Е. Фром открива, че майчината любов по-скоро е изключение, отколкото правило. Една от най-големите илюзии на днешното съвремие, смята той, е да се приема безусловно, че всяка майка

обича своето дете. Затова изследователят трябва да установи, доколкото е възможно, за всяко едно отделно лице в каква степен е било обичано от своите родители и как отношенията му с тях са се отразили на неговото развитие. За тази цел обаче трябва да има теория за любовта, на която да се стъпи и която беше описана в първа глава.

В теоретичен план и във връзка с описаното по-горе за клишетата в изследването, е необходимо да се избягват всякакви априорни допускания, свързани с общи теории за човека, които разделят хората на добри или лоши или пък поставят някаква универсална мотивационна йерархия. В този смисъл са, например, популярните допускания за това дали българинът е робски покорен или свободолюбив дух, дали е гостоприемен или враждебен, дали е манипулиран или манипулиращ, някои от които често са част от неосъзнатата нагласа на даден изследовател или изследвано лице, но които нямат значение за това изследване. За това изследователят работи без априорни допускания за това какви са българите или турците, а се опитва да анализира всеки респондент сам по себе си и във връзка с цялостния социален контекст, тоест начин на живот, който той води.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Психодинамичните интервюта в изследванията, описани във втора глава, се реализират чрез използването на

специално конструирани за целта интерпретативни въпросници. За реализиране на настоящото изследване се оказва, че нито един от вече известните инструменти не може да бъде използван директно в български условия и за изследването на учители, тъй като те са пригодени както за изследване на населението в други страни, така и за изследване на други социални групи, различни от групата на респондентите в България. За тази цел, след консултация с Райнер Функ, беше взето решение, да се подберат голяма част от въпросите, от два интерпретативни въпросника. Това са въпросникът, използван от Ерих Фром и Майкъл Макоби (Fromm & Maschoby, 1970b) в изследването на мексиканските селяни; и въпросникът, използван от Райнер Функ и колеги в изследването на учители от Източна и Западна Германия между 1990 и 1993г. (Tauscher, 1993; Funk et al., 1995). Първоначално въпросниците бяха преведени на български език и предложени на специалисти-психолози за оценка. След това бяха подбрани от тях няколко групи въпроси: въпроси от общ характер, въпроси, специфични за учителската професия и въпроси, свързани с различните типове социален характер. Към тях бяха добавени въпроси, специфични за българските условия, след което въпросникът беше адаптиран в пилотното изследване.

Използваният въпросник е интерпретативен, т.е. при него „е от първостепенно значение добирането до факти, нестоящи на повърхността, често скрити и неосъзнати и за самите респонденти” (Джонев, 2015, с. 9). По време на

интервюто се регистрират такива данни като паралингвистичните характеристики на речта – силата, интонацията, треморът на гласа, заекването, паузите, скоростта на говорене. Тези характеристики често са израз на скрити мисли, емоции и неосъзнавани съдържания. Езикът на тялото е втората характеристика, която се следи. Позицията на тялото по време на интервюто, отдръпвания или приближавания, въртенето на главата, разсейването и други. Третата характеристика са физиологичните състояния – изчервяване, изпотяване, плач и други. Изводи се правят и по „малките детайли в изражението и формулировките, точните думи, които той [респондента] използва или противоречията, несъзнавани за него, между различните изказвания или в неоправданото [акцентиране] или свръхакцентиране на едно или друго чувство” (Fromm & Maccoby 1970b, p. 30).

Анализът на изследването в Мексико е проведен от психоаналитик, за тази цел дисертантът посети Германия и обсъди и анализира част от направените интервюта с психоаналитика Райнер Функ, който го запозна с основните теоретични основи и практически действия по анализа на въпросника². При анализа се следват основните теоретични

² За повече подробности относно описанието на метода в научната парадигма виж Fromm & Maccoby, M. (1970b). *Social Character in a Mexican Village*, Prentice Hall, pp. 28-29 и Rendahl, J. E., Maccoby, M., and Margolies, R., 1985: *Social Character and Participatory Social Research: Strategy and Methods*, pp. 5-7; 17-18

принципи, формулирани от Ерих Фром при неговите описания на характерите. При интерпретацията на отговорите се търси „вътрешната консистентност на интерпретацията с други данни и теоретични допускания, които да потвърдят възможността за коректност“. Например, в немското изследване е използван въпросът „На кои исторически личности се възхищавате най-много?“. Някои респонденти отговарят „Александър Велики, Нерон, Маркс и Ленин“, други „Сократ, Пастьор, Кант, Маркс и Ленин“. От гледна точка на обикновен въпросник, където се търси честотна характеристика на отговорите, Маркс и Ленин щяха да бъдат отбелязани, че се срещат у двама души, но от гледна точка на това изследване, има качествена разлика в дадените отговори. В случая от значение е до кого са поставени Маркс и Ленин. В първия случай до личности като Александър Велики и Нерон, а във втория до Сократ, Пастьор и Кант. Първите личности са си спечелили името на завоеватели и насилници и те са образ на силата и авторитарността, докато вторите са философи и учени. Поставени редом до вторите, тогава Маркс и Ленин са доказателство, че човекът ги възприема като личности, оказали положително влияние върху човечеството. Тук може да се повдигне едно възражение, че човекът, поставил ги редом до Нерон и Александър, също може да смята че тези личности са оказали положително влияние, но от динамична психологическа гледна точка привличането към силата и към такива личности, на които ролята в историята е ясна, показва личните емоционални предпочитания на дадения

респондент. В българското изследване едно от изследваните лица описва като най-предпочитана личност Стефан Стамболов заради твърдото му управление, заради това, че не може да се наложи нещо добро, ако не е със сила. Този отговор може да се тълкува като авторитарен. Интерпретацията обаче не може да се базира само върху един отговор, а само върху тоталността на отговорите, които се получават. Ако имаме редица отговори, които водят до една и съща интерпретация и нямаме никакви други, които да водят до друга интерпретация, тогава имаме чист тип характер. Ако имаме обаче и други отговори и има наличие на две различни тенденции в отговорите, тогава можем да говорим за смесен характер.

В началото на интервюто са въпросите (приложение 21), които служат за уточняване на някои демографски и социални характеристики на изследваните лица (възраст, етнос, местоживеене). Освен тях в изследователски план интервюто се базира на няколко „ядра“ с въпроси, които имат за цел да установят някои базови особености на личността. Въпросникът се състои от 79 въпроса и 6 истории (виж Приложение 21). Повечето от въпросите са общи и се отнасят до всички респонденти. Изключение правят въпроси 18А и Б, 20 Б и В, 65 до 69, 71 до 75, 48Б, които се отнасят до изследвани лица, които имат деца и са сключили брак. Друго изключение са въпросите, които се отнасят само за българи - № 62, 78 и история 4 и само за турци – № 63, 76 и 77 и история 3.

Интерпретативният въпросник притежава не само външна, но и вътрешна структура, свързваща избрани въпроси, центрирани около определени изследователски теми.

Следните 6 въпроса са идентифицирани от Фром и Макоби като полезни за откриване на фиксирани към родителите: Въпроси 6: А) Колко често се виждате с майка си? А) По какви причини се съветвате с нея последните години? В) Бихте ли направили нещо противно на нейните желания? Г) По какви поводи бихте го направили?, въпрос № 7 А) Колко често се виждате с баща си? Б) По какви причини се съветвате с него последните години? В) Бихте ли направили нещо противно на неговите желания? Г) По какви поводи бихте го направили?; въпрос №14 Когато сте в беда или имате проблеми кого търсите за помощ? Защо?; въпрос №15 А) Дайте кратко описание на майка си. Б) Дайте кратко описание на баща си.; въпрос № 16 А) Как се е отнасяла майка Ви с вас като дете? Наказвала ли Ви е, когато направите нещо лошо? Утешавала ли Ви е някога? Б) Баща Ви наказвал ли Ви е? Как действаше той?; въпрос № 17 Опишете как си представяте една добра майка? История № 3 или №4, в зависимост от етноса на интервюирания, например, за турския етнос: Млад мъж се жени за българка/българин. Майка му не одобрява това и той трябва да отиде да живее далече от града, в който майка му живее. Тя се разболява поради разделянето им и накрая умира. Какво мислите за младия мъж? Какво е чувствал? А жена му какво е чувствала?''.

Според Фром и Макоби тези въпроси „се доказват полезни в предизвикването на отговори, които показват лежаща отдолу фиксация. Разбира се, при отбелязването на фиксациите, както и при отбелязването на всички други черти, диагнозата се основава на анализа на цялото интервю, а не на конкретните въпроси” (Fromm & Massobu 1970b, p. 226). Фром и Макоби дефинират фиксацията към родителите като „състояние да бъде емоционално свързан с майката или бащата, така че индивидът да продължава да търси решения от родителите за проблеми, които възрастен трябва да разреши сам за себе си. Фактът на тази фиксация може да бъде очевиден и белязан от идеализация на родителите или може да бъде силно потиснат и може да имаме формиране на реакция, която показва независимост” (Fromm & Massobu 1970b, p. 226). В тази връзка при анализа на отговорите на респондентите се проверява за такава фиксираност към един от двата родители, за да се установи дали интервюираният е зависим или не.

Фром и Макоби разграничават два вида фиксиране към майката – интензивно и умерено и към бащата - също интензивно и умерено. Освен това те идентифицират и независимост. Когато изследваните лица ясно покажат своето зависимо поведение към родителите, лесно може да се опише фиксацията, но когато самите „индивиди вярват, че са независими и остават неосъзнати за степента, до която търсят заместител на майката или бащата в съпругите и съпрузите им или работодатели, като пренасят нагласата си на зависимост от

родителите към тези заместители” (Fromm & Masscoby 1970b, p. 225-26), тогава става много по-сложно за идентифициране на фиксацията.

Отношението към децата може да се разкрие чрез анализ на въпроси №№ 17, 18, 20, 21Б, В, 37, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75³.

С въпроси 20А и 70А много ясно се откроява въпросът за възпитанието на децата. Тези въпроси са важни, за да се изясни родителското отношение към възпитанието на децата и заедно с въпросите за отношението към учениците в час, може да се получи ясна представа за цялостното отношение на родители и/или учителя към децата. Според Л. Десев възпитанието е „специфична форма на общуване, на организиране и ръководене. Съвместна дейност, насочена към многостранно развитие на личността... Главна възпитателна цел е да се помага на възпитаника да се развива хармонично в своята естествена и обществена среда” (Десев, 2010, с. 87). Доколкото няма точно определение какво означава „хармонично” можем да се предположи, че възпитанието е процес на подготвяне (адаптиране) на детето за справяне в обществената среда, в която ще живее и ще се развива. Няма да се спираме по-подробно на този въпрос, защото той беше разгледан вече в първа глава. Това, което има значение при оценката на начина на възпитание, е нагласата на родителя и неговата вяра в детето:

³ Ако не е посочено друго, значи са включени всички подточки на въпросите.

„Може би най-същественото условие е оня човек, който играе най-важна роля в живота на детето, да вярва във възможностите на своята рожба. Тази вяра обуславя разликата между възпитанието и манипулирането. Възпитанието е идентично с подпомагане на детето да осъзнае своите възможности. Противоположното понятие е манипулиране, което се основава на отсъствие на вяра в развитието на способностите на детето и в убеждението, че то ще се развие правилно само ако възрастните му налят в главата онова, което желаят, и потиснат у него нежеланите от тях импулси.” (Фром 1956/2000, с. 127). Тези въпроси помагат да се оцени дали родителят манипулира детето, тоест дали го кара да прави това, което той смята за правилно и се опитва да потиска импулси, които смята, че не са желателни за проявяване или пък го оставя свободно да проявява себе си в процеса на опознаване на света и другите.

Отношението към любовта се търси чрез анализ на въпроси №№ 60, 61, 62, 67, 68, 69. По-подробно отношението към любовта е описано в Първа глава т.5.5.Теорията на Ерих Фром за любовта като основа за анализ на различните типове характери.

С въпрос № 62 „Как разбирате заповедта „Обичай ближния си като самия себе си?” се цели да се установи как изследваното лице разбира любовта към себе си и любовта към другите. Според Фром „Няма концепция за човека, в която аз да не съм включен. Доктрина, която провъзгласява такова изключване би се явявала вътрешно противоречива. Идеята, изразена в

библейското „Обичай ближния като самия себе си” предполага, че уважението към собствената цялост и уникалност, любовта към и разбирането на собствената си Аз не могат да бъдат разделени от уважението към и любовта и разбирането на друг индивид. Любовта към моето собствено Аз е неразделимо свързана с любовта към Аз-а на всеки друг човек.” (Fromm 1994, р. 102). За българските турци е предложен подобен въпрос (№ 63), свързан с думи на пророка Мохамед: „Никой от вас не ще повярва истински, докато не пожелае на своя ближен същото, което желае и на себе си.“.

При въпроси №№ 45, 46, 47 може да се установи някаква динамична тенденция в характера на човека, която си проличава във филмите, които гледа, книгите, които чете и личностите, които го вдъхновяват. Гледането на определени филми, четенето на определени книги, възхищението от определени личности може да подсказва наличието на някакви общи черти или тенденции в личността. Дори липсата на четене на книги също може да означава нещо в някои случаи.

Въпросите, свързани с жените и мъжете са насочени към това да се установи отношението му към жените и към мъжете като цяло. – въпроси №№ 23, 44, 53, 54

Въпросите, свързани конкретно с учителската професия, са насочени към това да ни дадат контекст за оценка на неговото поведение на работното му място. Доколко се чувства свързан с него, какви са му отношенията в работата – въпроси №№ 22,23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37.

В отношението си към просящите също може да се установи дали някое изследвано лице има авторитарни черти на характера (въпрос № 58). Според Фром: „Самата гледка на безпомощен човек го кара да иска да атакува, доминира, да го унижава. Докато различен тип характер би бил ужасен от идеята да атакува някой, който е безпомощен, авторитарния характер се чувства по-възбуден колкото по-безпомощен става неговия обект” (Fromm, 1994, p. 33). Просякът е безпомощен от гледна точка на това, че няма пари и е низвергнат от обществото.

Въпрос № 59, свързан с войната, бедността и корупцията може да спомогне за откриването на авторитарен характер у интервюираните. Според Фром човекът с авторитарен характер разсъждава по следния начин: „Съдба е, че има войни и че една част от човечеството трябва да бъде управлявана от друга. Съдба е, че количеството страдание никога не може да бъде по-малко, отколкото е било. Съдбата може да бъде философски рационализирана като „естествен закон” или като „предопределеност на човека”, религиозно като „волята на Бога”, етически като „дълг”. За авторитарния характер винаги има по-висша сила извън индивида, спрямо която индивида не може да направи нищо, освен да се подчини” (Fromm, 1994, p. 34) Затова е важно да уточним как разсъждават различните изследвани лица по дадения въпрос. Дали приемат, че войните са нещо, което не може да бъде променено и по какъв начин рационализират това си мислене или по-точно казано как оправдават себе си, че разсъждават по този начин.

С въпроси 76 (Чувствали ли сте се дискриминирани? По какъв повод и как реагирахте?) и 77 (Можете ли да си представите да гласувате за българин? Ако да, защо, ако не, защо.) се цели да се установи дали някое от изследваните лица-български турци се е чувствало дискриминирано и дали то на свой ред е склонно да дискриминира. С тези въпроси може да се установи евентуално дали лицето все още преживява дълбоко някои минали исторически събития от травматичен характер, като преименуването и дали е оказало някакво значимо влияние на неговия характер. Въпрос 78 (Можете ли да си представите да гласувате за турчин? Ако да, защо, ако не, защо?) се цели да се провери дали българските учители са склонни да дискриминират по етнос.

История 1 може да помогне за идентифицирането на садомазохистични и скъпернически тенденции у родителя. История 2 може да помогне за идентифицирането на това каква свобода родителят предоставя на детето, именно чрез това дали би последвал неговото желание или би го порицал, че следва себе си. Истории 3 и 4 са съответно насочено към български и турски учители и чрез тях се проверяват множество неща, а именно наличието на фиксация към децата им (ако имат такива), наличие на националистически чувства, отношение като цяло към другия етнос и др. Чрез история 5 се проверява как учителите ще решат една морална дилема. В процеса на решаването ѝ могат да се открият различни характерови тенденции, например авторитарна или пък скъперническа (за

хората със скъпернически характер собствеността е много важна и кражбата ѝ би предизвикала силна емоционална реакция). История 6 също е подходяща за откриване на различни характерови тенденции. В нея също има морална дилема. Тази история е особено подходяща за откриване на садомазохистични тенденции доколкото в отговора може да се проектират омраза, силно осъждане и т.н.

АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Хипотеза №1 Учителите ще имат по-скоро авторитарен характер, отколкото някакъв друг.

ИЗВОД: Резултатите от проведените анализи на цялостните характери, както и на фиксацията показват, че трябва да се приеме хипотеза №1, т.е., че учителите са с преобладаващо авторитарен характер. Трябва да се уточни, че когато говорим за фиксация при изследваните лица-турци е трудно да се дефинира точно понятието, защото тяхното отношение към родителите лежи на малко по-друга плоскост. Те са фиксирани към родителите, но за разлика от българите, които са фиксирани емоционално и при които има разлика между Аз (син) и Те (родители), при тях няма разлика между Аз и Те, за това и много често те отговарят, че не биха направили нищо срещу своите родители, защото в психологически план не се прави разлика между собствените интереси и интересите на родителите. Това не означава, че има антагонизъм между техните интереси и тези на родителите им, но те просто се подчиняват, а означава, че в повечето случаи интересите съвпадат, защото няма изцяло

индивидуализирана личност, която да има до такава степен собствени интереси, които да е възможно да влязат в противоречие с интересите на родителите. Резултатът от анализа е идентичен с откритото от Райнер Функ и колеги при изследването на учители от Източна и Западна Германия, малко след обединяването им и по-конкретно при тези от Източна Германия: „Ясно е, че йерархичното инкорпориране на учителите в официалните училищни системи на двете германски държави е много напреднало, ситуация, която води, в двата случая, до авторитарни структури, които могат да се възпроизвеждат. Ние, обаче, открихме ясно доказателство за структурите на авторитарния характер сред източногерманските учители. В противоположност на тях, западногерманските учители показват в по-голямата си част пазарни или нарцистични структури – без съмнение резултат от влиянието на пазарно ориентираното „общество на изобилието” (Tauscher, 1993, p. 130).

ХИПОТЕЗА № 2 Предполагаме, че учителите-турци ще имат традиционно авторитарен характер

ИЗВОД: Анализът ни показва, че изследваната извадка притежава преобладаващо авторитарен характер (Хипотеза №1), като при турците този характер може да се определи като традиционно авторитарен (Хипотеза №2). При анализа на интервютата на турците се появиха трудности, сходни с трудностите, на които са попаднали и Фром и Макоби при изследването на селяните от мексиканското село. По отношение

на това, те пишат: „Трябва да се разграничи авторитарната ориентация, описана по-горе, от отношението, поддържащо традиционната власт, което е особено характерно за селските общества. „Традиционно авторитарният” човек не е садомазохистичен. Той приема традиционно авторитарния модел. Той не оспорва неговата фиксирана социална структура, включително идеята, че тези, които са на власт заслужават уважение, че децата трябва да подчиняват волята си на диктата на родителите. Все пак традиционният селянин не вярва, че силата води до правото, нито, че неговата идентичност лежи на идентифицирането му със силата. Традиционният модел на отношения му дава чувство за континуитет, сигурност и смисъл, но вероятно би могъл да приеме новия социален консенсус без голяма затруднение, доколкото той не заплашва живота му или поминъка му” (Fromm & Массобу, 1970b, р. 75). Много близко по смисъл до написаното от Фром и Макоби за това, че традиционно авторитарния човек не оспорва фиксираната социална структура и смята, че тези, които са на власт, заслужават уважение е изказването на Е. Риза: „...и до днес за много етнически турци от Делиормана правилата са си правила, властта и редът са даденост и не подлежат нито на оспорване, нито на нарушаване” (Риза, 2010, с. 83). Общото, което съществува между изследваните от Фром и Макоби селяни и турците от това изследване е в това, че турците в по-голямата си част също са от села. Те също притежават подобен авторитарен характер като селяните, изследвани от Фром и Макоби, като

това важи повече за мъжете-турци, а не за жените. До този извод се достигна и след като тези затруднения с определянето на типа характер бяха обсъдени на два семинара за социалния характер в Германия, където дисертантът представи част от изследването си. Към това може да се прибави и изводът, че индивидуализацията при турците не е толкова напреднала, както при българите и че при тях „Аз“-ът все още до голяма степен означава „Ние“, тоест Другите, а за да може да се направи адекватна типология на социалния характер, се изисква процесът на индивидуализацията да е завършен в по-голяма степен, отколкото е сега при турците. Този извод е в съгласие с написаното от Е. Риза, че „Обществото тук [в Делиормана] не е толкова индивидуалистично. Хората не са кой знае колко отчуждени и неангажирани спрямо другите“ (Риза, 2010, с. 49).

По отношение на въпроса защо при жените не се появява този традиционно авторитарен характер, а по-скоро мазохистичност или пък влизането в конфликт и бунт срещу тези традиционни ценности, може да се каже, че това се дължи на тяхната роля в турската култура. Тъй като турската общност в България е патриархална, мъжете са носители на този традиционен авторитет, докато жените са изтласкани на позаден план и на тях се гледа главно като на майки и съпруги. Само, че социално-икономическите условия се променят и жените постепенно започват да протестират срещу ролята си на обекти, които имат определени задачи в живота си и от които не могат да се отклоняват – да раждат и да отглеждат деца. Те вече

не желаят да слушат авторитета, който в този случай е въплътен в бащата.

ХИПОТЕЗА 3: Няма различия в изразяването на любов в семейството при българи и турци.

ИЗВОД: От анализа, направен по-горе, става ясно, че хипотезата не се потвърждава. В действителност има различие в изразяването на любов при изследваните лица българи и турци. Разлика съществува и при изследваните лица мъже и жени от турски произход. Мъжете-турци са по-склонни да показват чувствата си в действията към децата и семейството си, но не и с думи, докато жените-туркини - по-скоро с думи и прегръдки. При българските мъже това не е така. Те изказват чувствата си с думи, тоест използват израза „Обичам те”, за разлика от другите изследвани лица –мъжете-турци. Българските мъже от по-старото поколение (след 50 годишна възраст) също не биха изразили любовта си с думи най-вече по отношение на съпругите си. В този случай има само едно изследвано лице на 49 години, което споделя, че не използва вече тези думи по отношение на съпругата си.

ХИПОТЕЗА №4 Учителите, предвид професионалната си квалификация за работа с деца, ще имат висока самооценка като родители.

ИЗВОД: Нашата хипотеза, че учителите ще имат висока самооценка като родителите не се потвърждава. Тъй като всеки от тези учители е бил дете и предвид описаните по-горе отношения с техните родители може да се допусне, че те не са

разрешили проблемите си със своите родители. Това от своя страна води до обвинение от страна на някои изследвани лица към техните родители за поведението им в детството. От своя страна техните родители са ги обвинявали също за тяхното обвинение, като са се оправдали по-всевъзможни начини, някои от които използват и учителите към своите деца. Ако се използва понятието на Фройд за СврџАз-а може да се каже, че в СврџАз-а на учителите са инкорпорирани конкретни родителски послания и обвинения от типа споменат по-горе „Ти ще видиш когато и ти имаш деца какво е” или „Сега говориш така, но като имаш свои деца друго ще говориш”, които са контраобвинение към самите деца. Гореописаното отговаря в теоретичен план на онова, което Фром казва за връзката между авторитарната и хуманистичната съвест: „Често пъти чувството за вина се изживява съзнателно в термините на авторитарната съвест, докато динамично то се корени в хуманистичната съвест; в този случай авторитарната съвест, може да се каже, е една рационализация на хуманистичната съвест. Личността може съзнателно да чувства вина за това, че не е доставила удоволствие на авторитета, но безсъзнателно тя се чувства виновна, че не живее според своите очаквания от себе си.” (Фром, 1992, с. 124). В този случай това означава, че учителите се чувстват несъзнателно виновни за това, което причиняват на децата си, макар да не си го признават пред себе си или това да не е много пряко. Отговорите на изследваните лица показват, че няма връзка между познанията за детското развитие и

поведението им като родителите. В противен случай бихме видели друго отношение към децата им. Поведението им се управлява от техния характер, а не от знанията, които имат за детското развитие.

ХИПОТЕЗА 4.1 Изследваните лица няма да имат вяра в своите деца:

Извод: Изводът, който може да се направи от анализа на всички тези учители е, че тяхното поведение показва липса на вяра в детето и в неговите възможности. Няма учител от изследваните лица, който да не е ударил детето си (освен ако няма деца) поне веднъж в живота. В различните случаи това е било заради изпускане на нерви, като възпитателна мярка, което е без значение предвид това, че издава тази липса на вяра. Възпитанието на децата би трябвало да е възпитание, в което детето трябва да развие онова, което вече потенциално има заложено в себе си. Само, че резултатът не винаги води до това и зависи от онова, от което обществото има нужда и от онова, от което няма нужда като психични импулси, които след това мотивират определен тип поведение. Всичко, от което няма нужда, се потиска по време на възпитанието, а всичко, от което има нужда се подкрепя. Това е така, защото действието е в помощ на оцеляването, на оцеляването на самото общество. Казано с други думи, ако основният поминък, с който се прехранва едно общество е риболов, всички импулси, които водят детето до това да засажда дървета или да отглежда нещо

на земята, тоест земеделие, ще бъдат възспирани. В едно сложно общество, каквото днес е българското, не може да се каже с абсолютна яснота кои импулси в детето се възпират и на кои се дава воля, защото това изисква много по-мащабно изследване на социално-икономическите условия, при които живеят българите. Предвид направения анализ е ясно, че човек с авторитарен характер е много по-успешно приспособим към нашето общество, отколкото друг с продуктивен характер. Под това не трябва непременно да се разбира, че човекът с изцяло продуктивен характер не може да се приспособи, а че ще му коства много усилия, съзнателни усилия да направи това, докато човекът с авторитарен характер няма да има нужда да прави толкова много от тези съзнателни усилия. По отношение на вярата в детето Фром казва: „Макар че Хъксли е прав в своя исторически анализ, аз не вярвам, що се отнася до детето в неавторитарното общество, че авторитарната съвест трябва да съществува като предварително условие за формирането на хуманистичната съвест.” (Фром, 1992, с. 125).

В таблица 5 са представени резултатите от анализа на социалния характер.

Таблица № 5. Демографски характеристики и социални характери.

№ на ИЛ	Пол	Етнос	Възраст	Място на раждане	Място на преподаване	Социален характер
1	м	б	29	Шумен	Шумен	Неясен с авторитарни и продуктивни черти
2	м	б	33	Нови пазар	Нови пазар	Рецептивен социален характер с фиксация към майката
3	м	т	34	Велики Преслав	Върбица	Традиционно-авторитарен характер с демократични черти
4	м	т	40	Ясенково	Ясенково	Рецептивен индивидуален характер, традиционен авторитарен характер
5	м	б	41	Видин	Шумен	Авторитарен садо-мазохистичен

						характер
6	ж	т	36	Венец	Ясенков о	Авторитарен садо-мазохистичен характер
7	ж	б	44	Шумен	Върбиц а	Неясен характер с традиционни черти
8	ж	б	45	Велики Преслав	Върбиц а	Неясен характер с авторитарни черти
9	ж	т	50	Шумен	Ясенков о	Авторитарно патриархален характер с по-силно изразена мазохистичност
10	м	т	61	Стаянци	Ясенков о	Авторитарно-традиционен характер
11	ж	б	47	Търговище	Шумен	Неясен характер с фиксация към майката
12	ж	т	42	Шумен	Шумен	Продуктивен характер в конфликт с традиционните ценности

13	м	т	47	Ясенково	Ясенков о	Авторитарно-традиционен характер
14	ж	т	44	Велики Преслав	Върбица	Неясен характер, силна тревожност
15	ж	б	33	Шумен	Шумен	Неясен характер с авторитарни тенденции
16	м	б	49	Шумен	Шумен	Авторитарен характер със садистичен елемент

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Теоретичното разработване на въпроса за социалния характер в рамките на тази дисертация осветли въпроса за това как това теоретично понятие има своето практическо отражение в реалния свят. Даденото описание на спецификата на появата на Едиповия комплекс в средната класа на Германия е един такъв практически пример. Другият е представен в изследователската част на тази дисертация. Търсенето на обяснителна рамка на изследването доведе до оформяне на една социално-политическа история на българите и турците, създаване на картина на техния начин на живот от специфичен социалнопсихологически ъгъл. Това позволи да се разкрие по-

добре историческата социалнопсихологическа „наследственост” на характерите, които можеха да се открият и постави изследването в конкретна рамка на интерпретация.

Описаните изследвания на социалния характер дадоха пример за използването на подобен тип въпросник, като използвания тук на различни места, както и опитите да се концептуализира и открие социалния характер с други типове изследвания.

Прилагането на проективния въпросник показва някои динамични тенденции в психиката на изследваните лица, неосъзнати фиксации или ориентации, колебания и противоречия, уловени след като те проектират себе си в отговорите на въпросите. От формулираните 4 хипотези и 1 подхипотеза хипотези № 1 и 2 се потвърдиха, а хипотези № 3 и 4 и подхипотезата не се потвърдиха. Въпреки това ценността на получените резултати остава. Представеното по-горе изследване доказва, че е възможно да се изследва социалния характер и да се установи с една относителна сигурност. Теоретичният модел съвпада с получените практически резултати от изследването. Резултатите от анализа на характерите бяха обобщени в таблица № 5 (виж с. 193-194 от дисертацията и с. 46-48 от автореферата) и показват различните типове характери, открити по време на изследването. Някои от характерите не бяха определени с пълна сигурност затова са оставени под формулировката „неясен”, за да се избегне изкривяването към някакъв конкретен тип характер без да има достатъчно данни, че изследваното лице

притежава такъв. Неуспеха да се определи ясно характера може да се дължи на недоверието на лицето към изследователя, което го кара да не се разкрива напълно или да отговаря клиширано на въпросите от интервюто. Макар и клишираните отговори да са нормална част от отговорите на всяко интервю, ако те са прекалено много, то тогава е възможно да не може да се установи със сигурност типа характер, защото отговорите могат да значат много неща, които изследователя, който интерпретира няма как да кое точно е най-силно изразената ориентация на характера. От друга страна невъзможността да се направи вторичен анализ чрез повторна среща с изследваното лице също води до този резултат, защото някои от отговорите биха изисквали уточняване, което е невъзможно към момента на провеждането на интервюто поради това, че отговорите няма как да се обхванат в мисловна цялост от страна на изследователя в момента на неговото провеждане.

Установи се ограничение на проективния въпросник при обсъждане на част от резултатите в Германия. Това ограничение се отнася до това, че въпросника е по-подходящ за култури, в които индивидуализацията е напреднала, култури, в които индивидуализма е по-силен от колективизма, където индивидуалистичното стои пред колективистичното. С подобен проблем се сблъскват Ерих Фром и Майкъл Макоби при изследването на мексиканските селяни през 60-те години. Те решават проблема като разглеждат въпроса от гледна точка на фиксациите към майката или бащата, описват някои особености

на традиционния авторитарен характер и разработват проективния си въпросник на основата на специфичните условия в селото. Това се оказва от голяма помощ в настоящата дисертация тъй като половината от изследваните лица са турци, а както се оказва тяхната култура все още по-колективистична от българската. Освен това тези учители-турци са родени и живеят в село, което допълнително усложнява анализа тъй като живота в селото е по-колективистичен от този в града и тези нагласи запазват своята жизненост по-дълго. От друга страна българите-учители, макар и по-индивидуализирани от турците също са по-колективистични от хората в Западна Европа. Това показват и изследванията на Хеерт Хофстеде за България, където тя получава оценка 30 по скалата индивидуализъм, което означава, че хората в страната залагат повече на колективното начало (<https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/bulgaria/>).

След падането на комунистическия режим се появяват някои промени в социалния живот на учителите. Учениците започват открито да не зачитат техния авторитет, но и, което е по-важното, родителите също спират да го зачитат, като застават на страната на своите деца. Преди това ученикът трябва да се подчинява на учителя, а родителите почти винаги подкрепят учителя в опитите да възпита ученика. След промяната на режима се осъществяват много промени и започва открит бунт срещу властта и авторитета, което води до нейното отхвърляне във всичките й форми. Това бунтуване на

обикновения човек обаче все още не е измъкване от авторитарността вътре в самия него. Този бунт има две последици: позитивна и негативна. Позитивната е, че самият бунт се явява стъпка напред към промяна на личната нагласа на човека спрямо авторитета и от тук може да се стигне до освобождаване от ирационалния авторитет. Негативната е, че хората спират да следват авторитети и нещо повече - спират да правят разлики между авторитетите. Всички авторитети са поставени на едно и също ниво. Днешното мото е: „Нека бъдем свободни и никой да не ни казва какво да правим и мислим.” Тези промени засягат учителите, които губят авторитета си спрямо децата, а родителите и техните методи за възпитание не са съвместими с новопоявилите се черти на характера на децата. Това ново поколение е по-независимо и свободно от родителите си и не се кланя на авторитети по стария начин. Според Снежана Попова българските учители отъждествяват възпитанието на учениците с „дисциплината и битуването на авторитарни възпитателни практики от миналото на императивната педагогика в нашата житейска действителност” (Попова 2011, с. 260). Изпитването от проверка на знанията се е превърнало в инструмент за наказание от страна на учителите, които са изгубили своя авторитет. Техният социален характер изостава от социалния характер на учениците им, както и от целия смисъл на образователната система, която е запазила до голяма степен основните черти на предишния период (преди 1989). Докато учителят чувства, че учениците трябва да имат

към него безусловен авторитет поради самата същност на неговата професия, то за учениците авторитетът трябва да бъде доказан и заслужен. Изглежда, че това, което учителите предават не толкова чрез думите, а чрез онова, което мотивира поведението им е авторитарно поведение. В същия момент много от тях са продуктивни в много отношения, включително и към учениците, но това е в конкретни посоки.

Въпреки, че учителите имат познания за спецификата на детското развитие анализа показва, че те не вярват на децата, поне не на собствените си и че тази липса на вяра по-скоро се корени в характера им, а не в познанията, които имат.

Трябва да се има предвид, че представеният по-горе анализ посочва само социалния характер на учителите, а не индивидуалния им характер. Тази разлика е важна, защото може да съществуват в отделни случаи големи разлики между двата типа характер, както се получи и тук в случая с 40-годишния учител от турски произход.

Сред по-важните резултати е установяването на разликата в характерите на изследваните български и турски учители и по-конкретно това, че турците имат по-традиционен характер, отколкото българите. Освен това този традиционен характер е по-характерен за мъжете-турци, отколкото за жените. За българския турчин най-важно е уважението. Уважението на по-младите към по-старите, уважението на децата към родителите, уважението към другите хора. Уважението на по-младите към по-старите се основава на това да не им

противоречат, да ги слушат, уважението на децата към родителите се основава на това децата да помагат в работата, да не противоречат на родителите си, уважението към другите хора е в това да им се притечеш на помощ, ако имат нужда или пък ако ти дойдат на гости да им сложиш на масата да ядат. Това се дължи до голяма степен от живота на село, където връзките между хората са по-близки, където индивидуализацията по правило е много слабо развита. Тази по-слаба индивидуализация изпъква, когато става въпрос за анализа на интервютата на учителите-турци, където става трудно да се установи фиксацията при родителите, защото такава би имало, ако човека е индивидуализиран, а не се възприема като част от някаква по-голяма група, семейство, род, етнос. При турците този процес на индивидуализиране все още не е завършил напълно и дори може да се каже, че в някакъв смисъл тепърва започва. Настоящите резултати могат да послужат за основа на по-нататъшни изследвания на социалния характер, както и за разработката на по-точен интерпретативен въпросник, който да има по-голяма чувствителност към различните характери, както и за доразвиване на уменията на прилагашия интервюто за по-точно установяване на тази типология.

Приноси на дисертационния труд:

1. За целите на настоящата дисертация е преведено, развито и допълнено интервю за изследване на социалния характер в български условия на базата на две други интервюта.
2. Настоящото изследване е първото по рода си в страната.
3. Направен е системен анализ на идеята за социалния характер в българската психологическа литература придружен с обстойно описание на понятието и връзката му с реалните условия, при които живеят хората.
4. Направен е нов тип анализ на социално-психологическите характеристики на българите и турците в България, както и анализ на българския социален характер, така както се е развивал през годините.
5. Резултатите от изследването имат практико-приложен характер. Изследването на социалния характер отговаря на въпросите защо хората действат така, както действат, какво ги мотивира в тези им действия, защо понякога действат срещу своите интереси.
6. Анализът на интервютата дава насоки за интегриране на малцинствата, съобразени с техните културни особености без да се налага водещия културен модел на мнозинството.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Минчев, П. Любов, социален характер и пол, Национална научно-практическа конференция по психология. Теория и практика, част 1, 2016, с. 316-330
2. Минчев, П. Психологически анализ на идолопоклонничеството в българската политическа действителност. Национална научно-практическа конференция по психология. Теория и практика, част 2, 2016, с. 147-158
3. Минчев, П. Психоаналитичния метод на Ерих Фром, Годишник на Софийския университет, Философски факултет, том 107, 2016, с. 290-315